

तत्परमं तेभ्यः सात्विकासात्विकेभ्योभावेभ्य उक्तं ज्ञानमेव न तु ज्ञेयं अमृतं ज्ञानांतरा बाध्यं ज्योतिः स्वप्रकाशं अक्षरं व्यापकं भावितात्मानः ध्यानादिना शोधितचित्ताः ॥ १९ ॥ उपसंहरति हेतुमदिति ज्ञानं चक्षुषा तत्त्वदर्शना एतावद्वाच्यं दृष्ट्या सगुणं लक्षणया च निर्गुणं हेतुमद्युक्तियुक्तं यथा स्यात्तथा आख्यातुं शक्यं न तु शृंगपाहिकया प्रदर्शयितुं श्रवणमननाभ्यां विदितशब्दयुक्तित्वस्य प्रत्याहारेण विषयेभ्य इन्द्रियाणामाकर्षणेन ब्रह्मवेदितुं शक्यं योगिगेषु प्रत्याहार एव दुःशकः इतरत्सु संपादितो ब्रह्मप्राप्तिकामेनैन्द्रियाणि जेतव्यानीत्यर्थः ॥ २० ॥ इति शांति० मोक्ष० नै० भा० षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ उक्तं वक्ष्यमाणं च साधनजातं समुच्चिनोति न स इति धर्ममिति पाठे अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तलक्षणं धर्मं चतुष्टयं पूर्वोक्तं दृष्टान्तभूतं स्वमनुष्याख्यं द्वयं दार्ष्टान्तिकं च सगुणं निर्गुणं ब्रह्म भावाख्यं द्वयमिति चतुष्टयं व्यक्तं दृश्यं अव्यक्तं चिदात्मा यत्तत्त्वमनारोपितं रूपं यस्य तत् परमर्षिणानारायणेन ॥ १ ॥ व्यक्ताव्यक्तयोस्तत्त्वं स्वरूपतः फलतश्चाहद्वाभ्यां व्यक्तमिति ऋषिर्वेदः स एव नारायणवाक्य

ब्रह्मतत्परमं ज्ञानममृतं ज्योतिरक्षरं ॥ ये विदुर्भावितात्मानस्ते यांति परमां गतिं ॥ १९ ॥ हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ॥ प्रत्याहारेण वा शक्यमक्षरं ब्रह्मवेदितुं ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वाष्णोयाध्यात्मकथने षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच न स वेद परं ब्रह्म यो न वेद चतुष्टयं ॥ व्यक्ताव्यक्तं च यत्तत्त्वं संप्रोक्तं परमर्षिणा ॥ १ ॥ व्यक्तं मृत्युमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदं ॥ प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं मृषिर्नारायणो ब्रवीत् ॥ २ ॥ तत्रैवावस्थितं सर्वत्रैलोक्यं सचराचरं ॥ निवृत्तिलक्षणं धर्मं मव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतं ॥ ३ ॥ प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथा ब्रवीत् ॥ प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ॥ ४ ॥ तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः ॥ ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिर्दर्शकः ॥ ५ ॥ तदेव मे तौ विज्ञेयावव्यक्तपुरुषावुभौ ॥ अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यत्स्यादन्यन्महत्तरं ॥ ६ ॥ तं विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः ॥ अनाद्यं तावुभावेतावलिङ्गौ चाप्युभावपि ॥ ७ ॥ उभौ नित्यावविचलौ महद्भ्यश्च महत्तरौ ॥ सामान्यमेतदुभयोरेवं नित्यं द्विशेषणं ॥ ८ ॥

त्वानारायणः ॥ २ ॥ ब्रह्मांडाधिपत्यांतं सर्वकर्मफलांतर्भूतमित्यर्थः निवृत्तिर्देहेन्द्रियाहंकारांतानां बाधस्तल्लक्षणो धर्मस्तु ब्रह्मैव ॥ ३ ॥ प्रजापतिः स्रष्टारजोमयत्वात् ॥ ४ ॥ तां एषोऽस्य परमआनंद एषास्य परमा संपदिति श्रुतिप्रसिद्धा कैवल्यवस्थां शुभाशुभमुक्तिसंसारौ निश्चयेन द्रष्टुमिच्छन् तु मुनृण्वलौकियायां क्रियार्थामिति ण्वल् ज्ञानतत्त्वं चिदात्मतत्त्वं तद्विचारपरो नित्यं स्यात् ॥ ५ ॥ तत्तत्र तत्त्वविचारे कर्तव्ये एव वक्ष्यमाणं प्रकारं जानीयात् अव्यक्तं प्रधानं पुरुषः क्षेत्रज्ञो जीवः महत्तरं ईश्वरः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतिप्रसिद्धं त्रयं ॥ ६ ॥ तेषु यन्महत्तरं तं विशेषं श्लादिभिरपरामृष्टया विशिष्टं परमात्मानं अवेक्षेत साक्षात्कुर्यात् विशेषेण बाध्यत्वा बाध्यत्वलक्षणेन वैपरीत्येन विशेषमेवाहानादीति उभौ प्रधानक्षेत्रज्ञौ अनादी अनंतौ अलिङ्गौ मानांतराविषयौ ॥ ७ ॥ नित्यौ मूढस्यापरिहार्यौ एवमादिपुं प्रकृत्योः साधर्म्यं विशेषणं व्यावतेकं वैधर्म्यं तु एवं विधात् ॥ ८ ॥